

A „VÁMBÉRY-JELENSÉG”

Dobrovits Mihály

PhD, Szegedi Egyetem Bölcsészettudományi Kar Altajisztikai Tanszék Turkológiai Kutatócsoport
dobrovits@gmail.com

Írásunknak azt a címet is adhatnók, hogy *egy ember arcai*. Egy emberé, aki a Pozsony melletti Szentgyörgy (ma Svätý Jur, Szlovákia) szülötte, egy koldusszegény talmudista árvaságra jutott gyermeke, akit édesanyja, özvegy-ségre jutván, második házasságában Dunaszerdahelyre vitt. Bár Dunaszerdahelyen a család kétséget kizáróan némileg jobb anyagi helyzetbe kerülhetett, ez még mindig nem érte el a (mai szóhasználattal élve) középosztálybeli jólétet. Mi több, a család arra is rászorult, hogy piócaszedésből tartsa fenn magát. Táplálkozásuk pedig olyannyira szegényes volt, hogy azt – Vámbéry későbbi visszaemlékezései alapján – a *kasrút*, azaz a zsidó étkezési szabályok alapján értelmezni nem is lehetett.¹ Magyarán, húsféle és tejtermék nemigen került az asztalukra. Vámbéry sorsát tovább súlyosbította ifjúkori betegsége, amelyet ő paralizisnek tartott, de a modern orvostudomány szerint feltehetőleg Legg–Calvé–Pertheszindrómában szenvedhetett.

Az ifjú Wamberger Hermann (zsinagógai nevén Cvi) élete tehát eleve egy nagy utazással kezdődött, amit egyúttal egy személyiséget átalakító tragédia is megerősített. Nyugodtan állíthatjuk, hogy ezt követően Vámbéry élete nem lett más, mint utazások és átalakulások sorozata. A „Vámbéry-jelenség” lényege való-

színűleg éppen ezekben az alakváltozásokban rejlik. Ezt nem úgy kell elképzelnünk, hogy hősünk bármikor is megtagadta volna önmagát; önmagáról beszélve sosem tagadta meg sem származását, sem korábbi (vagy éppen párhuzamos) énjait. Inkább nevezhetnők őt az átváltozás művészenek, aki minden helyzetben megtanulta, miképpen fogadtassa el magát és mondandóját aktuális környezetével. Ezzel együtt azt is kijelenthetjük, hogy Vámbéry utazásai többebb jelentenek egy felfedező utazásainál. Nemcsak testi valójában utazott, de személyisége és – ha szabad ily fellelengzősen fogalmaznunk – lelkiisége is követte az utazót. Épp ebben különbözik kora más nagy felfedezőitől. A XIX. és a XX. század folyamán számos utazó vállalkozott arra, hogy addig ismeretlen tájakra merészkedve keressen az emberiség, netán a saját hasznát, netán mindkettőt egyszerre. Eredményeik ma is ott ragyognak a tudomány egén. Az azonban csak egészen keveseknek adatott meg, hogy oly sok bőrbe bújva, oly sok kulturális hatást éljenek át, mint Vámbéry. (E nagy „áthasonulók” közül természetesen mindenképpen említenünk kell a nagy „ős”, Kőrösi Csoma Sándor nevét.)

Az első utazások

Az ifjú dunaszerdahelyi Talmud-iskolás első útja, éppen édesanyja ösztönzésére a reformkori Magyarországra vezetett. A XIX. század

első felében még híre sem volt a későbbi zsidó asszimilációnak. Így az ifjú Wamberger, hiába ismert már ifjúkorától kezdve négy nyelvet (a jiddis-német mellett magyarul, szlovákul és természetesen héberül is tudott), gyakorlatilag új világba csöppent, amikor előbb református iskolába, később Szentgyörgyön, majd Pozsonyban katolikus gimnáziumba került. Túl azon, hogy az említetteken túl latinul is meg kellett tanulnia, a közeg, amelybe került, korántsem volt nyitott vagy befogadó. Ugyanez jellemezte szülői közegét is, az ifjú gimnazistát támogató pozsonyi hitközség legalább annyira gyanakvóan nézte tanulmányait, mint keresztény tanárai. Az ifjú Vámbéry tehát nem *asszimilálódott* (hiszen a zsidóság asszimilációja ebben a korban még csak elméleti kérdés volt), hanem *akkulturálódott*, s e folyamaton keresztül talált magának igazi hazát. Később gyakran hányták a szemére, hogy zsidóságot „megtagadta”, netán, hogy „déliabos nemzeti illúziók” kiszolgálójává lett volna. Vámbéry szolgált, de nem szolgált ki senkit. „Bűn” az volt, hogy azonosult annak a közegnek az értékrendjével, amelybe belekerült. Más nem is tehetett volna. Ebben az időben ugyanis még nem alakult ki az a liberális hangulat, amely későbbi kritikussai számára lehetővé tette, hogy zsidóként legyenek magyarok, illetve magyarként őrizzék meg vallási kötődésüket. Ezt az utat 1848–1849 szelleme kijelölte ugyan, kiépíteni azonban már nem lehetett képes. Vámbéry maga is elmondta, hogy számára mégis e dicsteljes tragédia jelölte ki a követendő utat. Tudatosan vállalta, hogy magyar hazafi lesz.

*Út a magyarságba,
avagy egy levert nemzet lehetőségei*

Vámbéry, illetve ekkor még mindig Wamberger Hermann tehát 1849-től kezdve tudato-

san igyekezett magyarrá válni. Magyar ruhát hordott, magyar nyelven beszélt, s ebben a közegben döntötte el, hogy életét a magyar nemzeti eszme szolgálatába kívánja állítani. Házitanítóként bejárta Magyarországot (ezen utakra most nem tudunk kitérni), s lassanként kiépítette az utat a korabeli magyar szellemi és politikai elit felé. Sajátos fintora a sorsnak, hogy a vesztes, s az osztrák hatalom által megnyomorított nemzet légköre volt az, amelyben ezt az utat viszonylag könnyen megtalálhatta. Elvégre nemcsak Vámbérynek volt szüksége a magyarságra, de a magyarságnak is szüksége volt rá. Így került kapcsolatba Vörösmartyval, Arany Jánossal, (a szintén zsidó gyökerekkel rendelkező) Ballagi Mórral, s ami a legfontosabb, báró Eötvös Józseffel, a szinte egyedüli nemzeti intézményként megmaradt Akadémia elnökével. Ők segítették abban a törekvésében, hogy az ifjú, frissen megmagyarosodott poliglott török nyelvi tanulmányokba kezdhesen.

Vámbérynek ebben a korban más útja nem volt. Nemcsak azért nem, mert rendszeres tanulmányait Pozsonyban abbahagyta, így középiskolai végzettséggel sem rendelkezett, hanem azért sem, mert az 1850-es években zsidók számára még nem nyíltak meg az osztrák abszolutizmus uralta egyetemek kapui. Így felesleges számon kérnünk, miért is nem igyekezett egyetemi tudást szerezni. Különösen, hogy orientalisztikát Pesten még csak Repiczky János oktatott, aki Vámbéryt magántanulónaként fogadta. Bécsben pedig Joseph von Hammer-Purgstall bárónál igyekezett tanulni, akit máig az oszmán-török történetírás atyamesterének tartunk.

Út az iszlámba

Közismert, hogy Vámbéry 1857-ben került abba a helyzetbe, hogy Eötvös József segítsé-

¹ Rékai Miklós etnográfus (Magyar Néprajzi Múzeum) szíves közlése az I. Nemzetközi Vámbéry Konferencián.

gével Konstantinápolyba utazhassék. Négy évet töltött itt. A pénztelen magyar emigránsból itt lett Resid efendivé, az oszmánli elit tekintélyes tagjává. Ehhez ismételtelen csak hasonlulnia kellett. Bár állítása szerint nyilvánosan sosem vált hitvalló muszlimmá, ténylegesen muszlimként élt és viselkedett. Ebben pedig, saját elmondása szerint, éppen zsidóként megélt gyermekkorának emlékei segítettek. Mindezek mellett, 1857-ben vált véglegesen Vámbéry Árminná is.

Hogy megérthessük, milyen körülmények között járta útját Vámbéry, időben húsz évvel korábbra kell tekintenünk, egészen az 1848–49-es magyar szabadságharc utáni törökországi magyar emigráció megjelenéséig. Azt kell először megértenünk, hogy milyen szerepet játszott az Oszmán Birodalom a XIX. század második felének nemzetközi politikájában. A török reformkor, a Tanzimát 1839-ben kezdődött, és II. Abdülhamid (1842–1918, uralkodott: 1876–1909) uralma alatt fejeződött be. A század elején még a feudális anarchia állapotában leledző birodalom nemcsak a modern hadügy és flotta alapjait vetette meg, hanem mindazokét a társadalmi reformokét is, amelyek a közel-keleti modernizációs folyamatok alapjául és általános mintájául szolgálnak jószerivel mind a mai napig. „Európa beteg embere” a múlt század közepén tehát lábadozni látszott. Ebben nagy szerepet játszott, hogy a Porta kifejezett diplomáciai sikerként könyvelhette el a magyar emigráció ügyét. Hosszú idő óta először fordult elő, hogy a Porta nemcsak két európai hatalom *démarche*-ainak tudott sikeresen ellenállni, de a helyzetet egyértelműen a maga javára tudta fordítani. Konstantinápolyt ebben az álláspontban az is megerősítette, hogy Lord Palmerston és a

francia diplomácia egyaránt erre biztatta. A Porta ezzel két legyet ütött egy csapásra, hiszen a Hünkár Iszkelesi szerződés (1833) alapján a török politikában meglehetősen befolyásra szert tett oroszok helyett az angolok és a franciák védőszárnyai alá helyezte magát. A magyar ügy így fordulópontnak bizonyult abban a török politikai fejlődésben, amely a londoni szerződéstől (1841) a krími háborúig tartott. Ennek lényege kezdetben az orosz befolyástól való függetlenedés, majd pedig 1841 után annak lerázása volt. A krími háborút (1853–1856) lezáró párizsi béke nemcsak területileg erősítette meg a Portát, hanem a birodalom ismét hitet tett a nyugatos irány folytatása mellett. Ebben a légkörben érkezett meg a fiatal Vámbéry első törökországi útjára, 1857-ben. Itt ajánlotta be őt az Iszmail pasa néven muszlimmá lett Kmety György tábornok Hüszejin Dáim pasa házába házi tanítónak, és itt lett immáron Resid efendiként Ali pasa török külügyminiszter belső embere. Ali pasa udvarába az a Szilágyi Dániel juttatta be, akinek hagyatékát épp Vámbéry javaslatára vette meg az Akadémia, s ez lett keleti gyűjteménye alapjává. Szilágyi pedig a Kossuth-emigrációval került Konstantinápolyba. Konstantinápolyi tartózkodásáról ismételtelen elmondhatjuk, amit a magyarországi abszolutizmus korának Vámbéryjéről mondhattunk. Nem csak Vámbérynek volt szüksége a Porta jóindulatára, de a Portának is szüksége volt rá. Először azért, amiért általában az 1849-es magyar és lengyel emigránsok tömegére. Az oszmán reformkor (amely lényegében párhuzamosan zajlott a magyar reformkorral) nem csak sikerek története volt. Az 1826-ban véres körülmények között feloszlott janicársághadsereg pusztulásával az Oszmán

Birodalom jószerivel képzett haderő nélkül maradt, s az új török hadsereg végleges megteremtése – ezt a török történészek is kihangsúlyozzák – szempontjából létfontosságú volt a képzett magyar és lengyel tisztikar megjelenése. A szultánnak azonban nemcsak katonákra volt szüksége, hanem világot látott és szakmailag felkészült értelmiségiekre is. Vámbéry tehát ismét olyan közegben találta magát, ahol szinte magától nyíltak meg előtte az érvényesülés lehetőségei. Az árat természetesen itt is meg kellett fizetnie nyelvtudással, kitartással és ügyes alkalmazkodóképességgel.

Úton Közép-Ázsia felé

A krími háború által létrehozott új hatalmi helyzet Közép-Ázsiában is felértékelte az oszmán hatalom szerepét. Ebben közrejátszott az a legitimációs vákuum is, amely a XIX. század folyamán a közép-ázsiai államokban kialakult. A térségben, legalábbis a XVIII. század elejéig, a Dzsingisz kántól való leszármazás jelentette egy uralkodócsalád legitimitásának legfőbb zálogát. A XIX. század első harmadától kezdve azonban már e térségben sem uralkodtak dzsingiszidák. A kialakuló legitimációs vákuum pedig oda vezetett, hogy – hosszabb vagy rövidebb ellenállás után – a közép-ázsiai uralkodóházak elfogadták az Oszmán-ház elméleti primátusát. Ez a primátus még csak távolról sem volt összehasonlítható az európai feudalizmus vazallusrendszerével. A közép-ázsiai államok külső és belső szuverenitása lényegében csorbíthatatlan maradt. A helyi uralkodók csak arra vállalkoztak, hogy a muszlim közösség pénteki közös imáját követő politikai tartalmú prédikációban (ennek neve: *hutba*) megemlítsék a török szultán mint kalifa nevét, továbbá

az ő nevére veretik a pénzeiket. Buharában Hajdar emír (1800–1826) és az utolsó uralkodó, Mír Álim (1910–1921) között az uralkodók nem a saját nevükre verették a pénzeiket. Ugyanígy cselekedett a kokandi származású Jákub bég (1820–1877) is, aki 1865 és 1877 között angol támogatással uralta Kelet-Turkesztánnak a Tiensan-hegységtől délre elterülő tájait, az úgynevezett Hét Város (Jettisahr) vidékét. Ő, rövid kokandi orientáció után 1873 és 1876 között Abdulaziz, majd az 1876-ban egy fél évig uralkodó V. Murad nevére veretett pénzt. Ebben a közegben készült tehát az ifjú Resid efendi arra, hogy bejárja Közép-Ázsiát. Feladata formálisan a szultán ágensévé tette, de, éppen Konstantinápoly és London szoros együttműködése okán, a brit politikai játszmák résztvevőjévé is vált.

Az ifjú magyar akadémikus

Vámbéry még Konstantinápolyban töltötte napjait, de Pesten már új szerep várt rá. Az egykori Wamberger Hermann, a szentgyörgyi, pozsonyi és soproni koldusdiák immár törvényesen is Vámbéry Árminként tarthatta meg székfoglaló előadását mint a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja. 1861 nemcsak Vámbéry életében volt fordulópont, de az osztrák önkényuralom alatt élő Magyarország számára is. A Pestre összehívott országgyűlés, a Forinyák Géza személyében halálos áldozattal is járó diákmegmozdulások, amelyek a magyar nyelvű egyetemi oktatás helyreállítása érdekében zajlottak, egy új, forrongó világot jelentettek. Az önkényuralom ugyanakkor ha formájában enyhült is, lényegében nem változott. Mint ahogy az sem, hogy továbbra is az Akadémia maradt a magyar tudományosság egyetlen biztos erődje. Itt mu-

tatta be Vámbéry első tanítványát, későbbi híres ellenfelét, Goldziher Ignácot is.

Éppen ebből láthatjuk, mennyire tévesek azok az elképzelések, amelyek az Akadémia korabeli szerepét kívánják lekicsinyelni, vagy amelyek Vámbéryt személyes nyereségvágy fűtötte kalandorként akarják velünk láttatni. Még harmincéves sem volt ugyanis, amikor kimondhatta, jószerivel mindent elért, amit a korabeli Magyarországon elérhetett.

A közép-ázsiai utazó

Vámbéry 1861-ben indult el közép-ázsiai útjára. Ehhez ismét személyiséget kellett váltania. Az elegáns isztambuli efendiből vándordervissé kellett alakulnia.

Mindezek fényében Vámbéryt mindennek nevezhetjük, csak közvetlenül brit ügynöknek nem. Vámbéry, azaz Resid efendi a török szultánt képviselte. A brit politika és az Oszmán-ház ambíciói ugyan egybeestek Vámbéry utazásának idején, de – éppen Buhara esetén – Londonnak volt szüksége Konstantinápolyra, s nem fordítva. Nyugodtan leszögezhetjük tehát, hogy Vámbéry útjának Sir Charles Alison teheráni brit követ általi patronálása nem valamiféle áruházi eredménye volt, hanem logikus következménye mindannak, amit Ali paşa, illetve – már amennyiben véleményét kikérték –, a magyar emigráció tudott, vallott és akart. Vámbéry, a vándordervis nem az első és nem is az egyedüli volt a maga útján. A Foreign Office feljegyzései számos dervisről és muszlim tudósról tudnak, akik vallásos elkötelezettségüket összeegyeztethetőnek vélték a Nagy Játzmában való részvétellel. Így került tehát Vámbéry Hajdar efendi, teheráni török követ közvetítésével a kászgari Hádzsi Bilál karavánjába, akikkel 1863. március 28-án indult el Turkesz-

tán felé. Vámbéry útja, amely 1864. április hatodikán ért véget Pesten, meglehetősen közismert, így most nem részletezzük. Az sem meglepő, hogy a szultán ágensét mindenütt a legmagasabb szinten fogadták. S azon sem csodálkozhatunk, hogy visszautján nemcsak a londoni körök voltak kíváncsiak az eredményeire, hanem még jóval előtte Ali paşa is.

Vámbéry útjának legfőbb tudományos eredményét egy olyan dologban kell lássuk, amely ma már – épp az ő leírása segítségével –, közhelyként ment át a tudományos közgondolkodásba. Mindaz, amit a nyugati tudományosság Vámbéryig ismert a keleti török világról, az néhány, a keleti törökség – a mai tudományosság által csagatájnak nevezetett –, közös irodalmi nyelven írott kézirat tanulsága volt. A Vámbéry közép-ázsiai utazásait leíró könyv második része volt az első olyan közlemény, amely a közép-ázsiai etnikumok hiteles leírását tartalmazta. S ezt követték az *Életképek Közép-Ázsiából*, illetve a *A török faj*.

A közép-ázsiai népekről folytatott tudományos és politikai diskurzusnak a mai napig egyik alapvető tétele az, hogy e térségben „törökök” laknak. E tétel így nem igaz. Egyrészt a térség népei magukat soha e néven nem nevezték, s ma sem nevezik. Közép-Ázsia etnikai folyamatai nem írhatók le a (Közép-Kelet-) Európában megszokott módokon. Közép-Ázsiában megmaradtak azok az elsődleges etnikai keretek, amelyeket a XIII. századra már nálunk is elmostak a kialakuló paraszti társadalom keretei. A XV. századot követő népmozgások, melyek során az összeomló Arany Horda népességének egy része visszavándorolt keletre, és kialakult a mai üzbég és kazak nép, továbbá a térségben megjelentek a kelet felől érkező kirgizok, ez a jelenség csak megerősödött. A nomád eredetű törzsi rendszer a maga hatása alá vonta a letelepültek

(főleg iráni) világát is. Zsdanko nyomán ezt nevezzük „másodlagos törzsesedésnek.”

Az így kialakult változatos és amorf etnikai nomenklatúrát tovább bonyolította, hogy a kora újkorban létrejött másodlagos törzsiség már nemcsak eredeti törzsekből állott, hanem magába olvasztott számos, a történelem folyamán megszűnt etnikai alakulatot is, illetve egyes népek elemei etnikai alcsoportokként csatlakozhattak más közösségekhez, amelyeknek a neve és az azzal járó összetartozás-tudat így adott esetekben átívelhetett az új etnikumok határain. Az egyes etnikumokat alkotó csoportok között viszont bonyolult erőrend állt fenn, amelyet természetesen éles presztízsharc kísért. A helyzetet tovább bonyolította még két tényező: A térség – Nyugatról is látható – politikai felosztása (azaz a kánások határa) távolról sem esett egybe az etnikai viszonyokkal és mindhárom kánásgot megosztották – a részben a nomád-letelepült viszályban gyökeredző, de tisztán azokkal nem magyarázható – etnikai szembenállások is. Így Hívát elsősorban az üzbég-türkmen, Buharát az üzbég-tádzsik, Kokandot pedig a szárt (letelepedett üzbég)–kirgiz ellentétek osztották meg. Vámbéry művének legfőbb érdeme, és egyben útjának legjelentősebb, máig is ható tudományos eredménye volt, hogy e káoszban felismerte a rend alapjait. Nem egyszerűen a nyelveket írta le, bár a *Čagataische Sprachstudien*-ben ezt is megtette, ami már önmagában is jelentős teljesítmény volt, de magukat az etnikai viszonyokat is. Ezzel, ha vázlatosan is, lényegében egymagát tett annyit, amennyit a húszas-harmincas évek teljes szovjet apparátusa. Sőt, – ha nem számítjuk Vámbéry mindenek feletti igyekezetét, hogy a korszak magyar közvéleményének megfeleljen –, a magyar etnogenezisről alkotott képe is innen veszi eredetét.

Mindezekon túl Vámbéry ismertette meg az európai közvéleményt három alapvető fontosságú keleti művel: a türkmen Mahdumkuli *Dívánjával*, Muhammad Szálih *Sejbáni-náméjával* és – a korszak tudományos közvéleménye által ujjurnak vélt –, karahánida Júszuf Hász Hádzsib *Kutadgu bilig-jével*.

A londoni gentleman

Vámbéry életpályája ettől a ponttól kezdve tovább gazdagodott. Az ifjú magyar akadémikus, a pesti egyetem első zsidó származású (bár formálisan református hitre tért) professzora, a világ első török tanszékének alapítója egyúttal a londoni elit, sőt a londoni udvari körök tagjává is vált, valamint a brit külpolitika egyik legfontosabb tanácsadójává is. 1885-ben képes volt arra, hogy az afganisztáni „Pandzsdeh-incidens” nyomán Londonban lemondásra szorítsa Gladstone kormányát. Ugyanakkor, Lord Curzon indiai alkirály mellett, többek között az ő keze nyomát is viselik Afganisztán mai határai. Egyúttal régi konstantinápolyi kapcsolatait is tovább erősítette. 1876-tól kezdve ugyanis ifjúkori jó barátja, II. Abdülhamid lett a szultán. Vámbéry minden igyekezetét latba vetette, hogy londoni befolyását (itt Eduárd walesi herceg volt személyes jó barátja) és isztambuli kapcsolatait felhasználva segítsen az 1878-as háborúban megtépzott Oszmán Birodalmat talpon tartani. Mivel ezzel e kötetben más írás is foglalkozik, most inkább tudósi pályájának egy-egy sajátosságát villantjuk fel.

A tudós arcai – kétféle életmű, kétféle paradigma

Vámbéry tudósi pályájáról nem egyszerű feladat beszélni. A feladat legfőbb nehézsége abban rejlik, hogy maga az életmű nem tekinthető egységes egésznek. Bár erre a kér-

désre egy korábbi írásunkban már megkíséreltünk utalást tenni, mégis hasznosnak tartjuk újból felhívni a figyelmet e tényre. A megnyiségileg hatalmas, összesen 295 tételből álló életmű elegendően tartalmazza több életpálya elemeit, a tudósi életpálya feltárására voltaképpen azt követően kerülhet sor, hogy szétválasztottuk ez életpályákat.

Vámbéry életműve ebben a tekintetben korántsem egyedülálló a magyar tudománytörténetben. Mint annyi másban, voltaképpen ebben is korszakot és hagyományt teremtett. Későbbi kutatóink közül Németh Gyula, de még inkább Ligeti Lajos életműve kapcsán figyelhető meg a magyar és a nemzetközi pálya kettéválása. A Vámbéry-életmű jelentős része nemcsak, hogy nincs benne a magyar szellemi köztudatban, de még utol sem érhető magyar közgyűjteményekben. Ugyanakkor az, ami Vámbéry életművét itthon megkérdőjelezhetővé teszi, teljességgel ismeretlen a külföldi olvasó szemében. A nyugati, főként az angolszász világban Vámbéry elsősorban közép-keleti politikai szakértőként és szakíróként ismert, míg itthon elsősorban a magyarok eredetét kutató tudósként becsülik.

Az életmű honi értékelői számára evidens, hogy Vámbéry a magyarok nyomait keresni ment Ázsiába, legfeljebb csak kalandos természetű és hajthatatlan negyvennyolcassága okán magyarázható kalandnak vélik idézőjelbe teendő „angolbarátságát”. Vámbéry azonban több volt, mint a romjaiban még ma is lenyűgöző brit birodalomépítés csodálója. Személyében a XIX–XX. század fordulója egyetlen igazi magyar imperialistáját kell lássuk, aki nemcsak hitt a brit birodalmi eszmében, de őszinte meggyőződéssel szorgalmazni is akarta annak ügyét. Bár ma már tudjuk, amit a maga korában nem vallott be,

miszerint tisztos fizetést húzott Londonból, aligha gondolhatjuk, hogy az anyagi haszon reményében tette, amit tett. Életének jól ismerjük a körülményeit. Bár értékelte a jó életet, sosem élt nagy lábon, a tisztos polgári jólét határozta meg az életvitelét. A történet-tudomány a mai napig adósunk azzal, hogy részletekbe menően felmérje, mekkora hatással volt a brit társadalomfejlődés és politika a XIX. századi Magyarországra, annyit azonban enélkül is tudunk, hogy ez a hatás megkerülhetetlenül nagy volt. Ugyanakkor Vámbéryban fel sem merült, hogy a brit birodalmi karrierért feladja az itthonit. Pályája csúcán, befolyása és sikerei teljében is hajlandó volt vállalni akár a legmegalázóbb feltételeket is, csak hogy Magyarországon elismerést szerezzen. Ugyanakkor, amíg angol nyelven megfellebbezhetetlen szaktekintéllyé vált, addig idehaza valójában kikerült a tudományos életből. A különbség másban is tetten érhető. Érdekes összehasonlítani Vámbéry két önéletírását. A brit közönség számára az 1880-as évektől kiadott, s utoljára a szerző halála után, 1914-ben, Max Nordau előszavával megjelent *The Life and Adventures of Arminius Vambéry written by himself* és az idehaza 1905-ben megjelent *Küzdalmeim* stílusát.² A magát az angol ifjúság elé példaképpül állító, alacsony sorból kitört felfedező és az életét magyarázó magányos tudós korántsem ugyanazt a hangot üti meg a két műben. Több ez, mint a „külföldön megbecsülik, nálunk bezzeg nem kell” közhelye. A két életpálya két eltérő közegben mozgott.

Vámbéry életművének két aspektusát már felemlegettük. A magyarok eredetének meg-

szállott kutatója és a nemzetközi politikai szakíró azonban még mindig nem fedi le az életmű egészét. Külön ki kell emelnünk az útleíró Vámbéryt. Amit a XIX. század magyar olvasója esetleg érdekességnek tartott, azt ma önálló teljesítményként értékeljük. Vámbéry útleírásai, valamint közép-ázsiai ismertetői mára már önálló autoritással bíró etnológiai forrásmunkákká lettek. Voltaképpen ebben áll életművének leginkább újrafelfedezendő része. A XX. század vége ugyanis elhozta azt, amiről Vámbéry jószíval álmodni sem mert. Közép-Ázsiában megszűnt az orosz, illetve a szovjet főhatalom, s helyette új, szuverén nemzeti államok léptek a nemzetközi porondra. Ezek az új államok viszont még magukon hordozzák a múlt minden gondját. Így nyilvánvalóan érdekes a világ számára, hogyan látta a térséget a másfél évszázada arra járt utazó. Ezen keresztül pedig itt az ideje felfedeznünk az etnológus Vámbéryt. A közép-ázsiai tapasztalatait feldolgozó Vámbéry egy másik, ma már önállóvá vált tudomány úttörőjévé is lett. Az Oszmán Birodalom helyzetét, valamint az orosz–brit vetélkedést és annak lehetséges következményeit taglaló elemzéseit túllépnek a publicisztika határain, és egy önállóan értékelhető politológusi, stratégiai elemzői életművet alkotnak.

Utazásai kapcsán érdemes szót ejtenünk Vámbéryről a földrajztudósról, a Magyar Földrajzi Társaság alapító elnökéről, valamint a földrajzi szakíróról. Bár csak egy önálló munkát szentelt a kérdésnek, s ez a XIX. századi iszlám világról írott német nyelvű elemzése, mégis Vámbéryt kell az első, tuda-

mányos igényű és tudományos értékű iszlámkutatónknak tartanunk. Felfedezettje, a tőle később elforduló Goldziher Ignác e téren kétséget kizárólag meghaladta őt, ez azonban mit sem von le elsőse érdeméből.

Ugyanakkor talán éppen az iszlámról beszélő Vámbéry az, akinél a lehető legkönynyebben tetten érhetjük az asszimilálódó Wamberger Hermann örökségét. A zsidó tradícióból kiszakadó Vámbéry maga vallja be, hogy amennyire segítette őt gyermekkori tapasztalata az iszlám életforma elsajátításában, annyira figyelmeztették is arra, hogy egy reménytelenül halott vagy legalább is a modernizáció kerékkötőjének számító tradícióval van dolga. Vámbéry ugyanis, elmentésben azzal, amit a „vámbéryanusok” képzelnek, korántsem lelkesedett a közép-ázsiai török világért. Éppen annak intó jelét látta benne, mit tesz az elmaradottsághoz való ragaszkodás. Ha az iszlámkutató Vámbéry az életmű egyik rejtett dimenziója, akkor legalább ennyire rejtett a magyar történetíró Vámbéry. Vámbéry munkája, az *A Story of Hungary* 1886 és 1923 között volt az angolul olvasó brit és amerikai közönség standard kézikönyve Magyarország történetét illetően.

E rövid írásban fő vonalakban igyekeztünk megragadni azt a jelenséget, amelyet Vámbéry Árminként ismerünk. Egy személy arcait, s egy többretegű életmű dimenzióit szerettük volna bemutatni.

Kulcsszavak: *Vámbéry élete, Oszmán Birodalom, Közép-Ázsia, iszlám, törökség, magyar östörténet, orosz–brit vetélkedés*

² Ez utóbbi egy évvel magyarországi megjelenése előtt szintén megjelent angolul: *The Story of My Struggles. The Memoirs of Arminius Vambéry.* (1904)

IRODALOM

- Bartholomä, Ruth (2006): *Von Zentralasien nach Windsor Castle. Leben und Werk des Orientalisten Arminius Vámbéry (1832–1913)*. (Arbeitsmaterialien zum Orient 17). Ergon, Würzburg
- Dobrovits Mihály (1999): Vámbéryval 2000-ben. 2000. MCMXCIX március, 49–61.
- Dobrovits Mihály (2003): Vámbéry tudósi pályájáról. In: Dobrovits Mihály (szerk.): *A megtalált örökség. Az I. Nemzetközi Vámbéry Konferencia*. Lilium Aurum, Dunaszerdahely, 9–20.
- Kakuk Zsuzsa (1986): A turkológus Vámbéry. In: Fodor Pál (szerk.): *Vámbéry Ármin emlékezete*. (Keleti értekezések 2) Kőrösi Csoma Társaság, Budapest, 12–18.
- Lory, Alder – Dalby, Richard (1979): *The Dervish of Windsor Castle: The Life of Arminius Vámbéry*. Bachman & Turner, London
- Munkácsi Bernát (1915): Vámbéry Ármin tudományos munkássága. *Budapesti Szemle*. 1915, 87–112., 243–274.
- Vámbéry Ármin emlékezete*. (szerk. Fodor Pál) (Keleti értekezések 2) Kőrösi Csoma Társaság, Budapest
- Vámbéry Arminius (1904): *The Story of My Struggles. The Memoirs of Arminius Vámbéry*. T. Fisher Unwin, London–Leipzig–Paris
- Vámbéry Arminius (1884): *His Life and Adventures Written by Himself*. T. Fisher Unwin, London, Az 1886-os kiadás • <http://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=ucz.ark:/13960/t07w68m7z;view=tup;seq=7>
- Vásáry István (1986): Vámbéry és a magyar őstörténet. In: Fodor Pál (szerk.): *Vámbéry Ármin emlékezete*. (Keleti értekezések 2) Kőrösi Csoma Társaság, Budapest, 19–23.

A TUDÓS VÁMBÉRY ÁRMIN

Vásáry István

az MTA levelező tagja, egyetemi tanár,

Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Török Filológiai Tanszék
vasaryi@gmail.com

Vámbéry Ármint (1832–1913), a 19–20. századi magyar tudomány és művelődéstörténet kiemelkedő alakját nem szükséges külön bemutatni a magyar tudományosság és közvélemény előtt. Bár elsősorban Ázsia tudós nyelvész-történész kutatójaként ismerjük, akinek a török és muszlim népek múltjának feltárásában úttörő érdemei vannak, sokszínű egyénisége nem engedi meg, hogy csak tudós orientalistának skatulyázzuk be. Maga is hangsúlyozta, hogy semmi sem idegenebb tőle, mint a szobatudós típusa, aki az íróasztal mellett felépített teóriákkal dolgozik, melyek sokszor légvárként omlanak össze a való élettel történő szembesítéskor. Az orientalisztika esetében ez azt jelentette, hogy egy percre sem elégedett meg a keleti nyelvek könyvekből szerezhető passzív ismeretével (bár ezirányú tudása is páratlan volt, hiszen több mint egy tucat nyelvet ismert kiválóan), hanem fiatal korától fogva az idegen népek és nyelvek helyszíni megismerése, azaz a terepmunka iránt vonzódott. Híres közép-ázsiai utazásával (1863–1864) nemcsak saját tudományos világhírnevét alapozta meg, hanem útleírásával, melyet a világ számtalan nyelvére fordítottak le, és amely az utazási irodalom klasszikusai közé emelte (Vámbéry, 1865).

A fiataalkori nagy álmom, Törökország és Közép-Ázsia megismerése és ismeretlen folt-

jainak feltárása, szép lassan bomlott ki a fiatal tudós tervszerűen felépített életében. A huszonnégy évesen nyílt sztambuli tartózkodás alatt (1857–1862) fogalmazódott meg benne az ambiciózus terv, hogy Közép-Ázsiába török dervis öltözetében fog elutazni, s egy muszlim zarándok inkognitójában végzi utazási és tudományos megfigyeléseit. A terv megvalósításába 1862-ben, harmincéves korában kezdett bele, és 1864-ben érkezett vissza. A nagy közép-ázsiai utazásról szóló beszámoló, angol és magyar nyelven, még ugyanazon év végén jelent meg Londonban, illetve 1865-ben Budapesten (Vámbéry, 1865). Vámbéry 1862 júliusa és 1864 áprilisa között két alkalommal hozzátétőleg tíz hónapot töltött Perzsiában is, és ekkor szerzett tapasztalatairól perzsiai útikönyvében számolt be, mely két évre rá, a magyar kiegyezés évében, 1867-ben magyarul Pesten, a magyar művelődéstörténetből oly jól ismert Heckenast Gusztávnál és Lipcsében németül is megjelent (Vámbéry, 1867).

Már utazási leírásai is nem kevés tudós erénnyel büszkélkedhetnek. Vámbéry ugyanis széles látókörű, művelt tudós, aki a muszlim keletet belülről látta és élte meg, így éles megfigyeléseinek mindig van értékük, akár emberi, társadalmi kapcsolatokról, akár valástörténeti, néprajzi leírásokról legyen szó. Másrészt ne feledjük, Vámbéry egy olyan,